

REIAL SOCIETAT ARQUEOLÒGICA TARRACONENSE
FUNDADA EL 1844

BUTLLETÍ ARQUEOLÒGIC

EDITAT DES DEL 1901

TARRAGONA

Època V, any 2011, núm. 33

BUTLLETÍ ARQUEOLÒGIC

REIAL SOCIETAT ARQUEOLÒGICA TARRACONENSE

Director: JORDI LÓPEZ VILAR

Consell de Redacció:

JOAN-VIANNEY Mª ARBELOA, MANEL FUENTES, RAFAEL GABRIEL,
MANEL GÜELL, ELOY HERNÁNDEZ, LLUÍS PIÑOL, JORDI ROVIRA,
JAUME TEIXIDÓ, JOSEP Mª VERGÈS

Consell Assessor

JUAN MANUEL ABASCAL (Universitat d'Alacant)
ACHIM ARBEITER (Georg August Universität Göttingen)
PRIM BERTRAN (Universitat de Barcelona)
MARCO BUONOCORE (Biblioteca Apostolica Vaticana)
EUDALD CARBONELL (Universitat Rovira i Virgili)
VALENTÍ GUAL (Universitat de Barcelona)
PATRICK LE ROUX (Université de Paris XIII)
JOSEP Mª NOLLA (Universitat de Girona)
PATRIZIO PENSABENE (Università di Roma La Sapienza)
ISABEL RODÀ (Institut Català d'Arqueologia Clàssica)
JOAN SANMARTÍ (Universitat de Barcelona)

Amb l'ajut de:

Diputació de Tarragona

BASF

BASF Española SA

ÍNDIX ANY 2011

J. CASAS, J. LLINÀS, C. MONTALBÁN, J. VIVÓ, <i>Els nivells d'època ibèrica de la Casa de les Bombes (Peralada)</i>	5
VÍCTOR LLUÍS PÉREZ I GARCIA, <i>La problemàtica de les torres de guaita romanes a l'àmbit del Conventus Tarraconensis</i>	25
RAMON JÁRREGA DOMÍNGUEZ, <i>El port romà de Barcino (Barcelona) i el praefectus orae maritimae Laetanae. un possible portus comercial</i> .	81
JORDI LÓPEZ VILAR, LLUÍS PIÑOL MASGORET, <i>Les antefixes romanes de la Granja Mitjana (Poblet, Tarragona)</i>	121
JOAN-HILARI MUÑOZ I SEBASTIÀ, JORDI LÓPEZ VILAR, <i>Nou mosaic amb representació de soleae balneares, procedent de la vil·la romana de Barrugat (Bítem, Tortosa)</i>	135
JORDI MORELLÓ BAGET, <i>Les muralles trescentistes de Tarragona: finançament, subjectes fiscals i problemes concomitants</i>	151

JOAN-HILARI MUÑOZ I SEBASTIÀ, <i>Tres capelles de la Catedral de Tortosa al cinc-cents</i>	221
SARA E. CLUA, CRISTINA ICART, <i>Una biblioteca del Renaixement: els llibres del jurista de Tarragona Esteve Grimau (1606)</i>	239
MANEL GÜELL, <i>El Diario de las guerras de Cataluña por los años 1640, 1641 y 42. Un dietari inèdit dels primers anys de la guerra de separació al camp de Tarragona (1640-1642)</i>	263
ANNA ISABEL SERRA, <i>L'accidentada construcció de la duana de Tarragona a finals del segle XVIII</i>	297
RAIMON GRAELLS I FABREGAT, GEORGINA ZUFERRI ARQUÉ, <i>La "crònica Lantier" sobre el IV Congr�s Internacional d'Arqueologia de Barcelona (23 a 29 de setembre de 1929)</i>	315
ELENA ORTUETA HILBERATH, <i>La mistificació de l'espai urbà. Vies, architectures i intervencions en el patrimoni de Montblanc</i>	361
MARGARIDA GENERA, JOSEP ALANY�, JOSEP BESTRATEN, <i>L'aportació de l'arquitecte Joan Abril i Guanyabens a la recerca arqueol�gica de la ciutat de Tortosa i territori</i>	399

NOU MOSAIC AMB REPRESENTACIÓ DE *SOLEAE BALNEARES*, PROCEDENT DE LA VIL·LA ROMANA DE BARRUGAT (BÍTEM, TORTOSA)

JOAN-HILARI MUÑOZ I SEBASTIÀ
JORDI LÓPEZ VILAR¹

RESUM

El present treball se centra en l'estudi d'un fragment de mosaic, inèdit fins ara, provinent d'una estança calefactada que representa dues sandàlies. És un dels materials recollits per l'arquitecte Joan Abril l'any 1910 a la vil·la romana de Barrugat (Bítem, Tortosa) mentre s'estava construint el Canal de l'Esquerra de l'Ebre. Actualment es conserva al Museu de Tortosa.

ABSTRACT

This paper studies a mosaic fragment, so far unpublished, originally obtained from a heated room, representing two sandals. It is part of the material collected in 1910 in the Roman villa of Barrugat (Bítem, Tortosa) while the Left Ebro Canal was on construction. Nowadays it is preserved in the Tortosa Museum.

Paraules clau: Vil·la romana de Barrugat, mosaic, sandàlies, *soleae balneares*, Museu de Tortosa.

Keywords: Roman villa of Barrugat, mosaic, sandals, *soleae balneares*, Museum of Tortosa.

Introducció

En aquest breu estudi presentem un fragment de mosaic inèdit que forma part dels fons del Museu de Tortosa², i que prové de la vil·la romana de Barrugat (Bítem). Aquesta peça musiva sembla que fou recollida per l'arquitecte Joan Abril a finals de l'any 1910 durant les obres de construcció del Canal de l'Esquerra de l'Ebre (ABRIL 1985, 29-30).

Quan es va obrar aquesta infraestructura hidràulica va quedar al descobert part d'una vil·la romana i, malgrat els esforços per intentar conservar-la, les

1. Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

2. El número d'inventari de la peça és 1278. Agraïm a Eva Castellanos, tècnica en patrimoni de l'IMACT, les facilitats donades per poder veure directament i estudiar el fragment de mosaic.

seves restes foren destruïdes per donar pas al canal de reg. Abril només va poder realitzar tres dibuixos: un amb les estances descobertes de la vil·la (fig. 1 i 2) i dos de mosaics de la zona termal: un actualment perdut³, i un altre de conservat (fig. 4). Els dibuixos actualment formen part dels fons de l'Arxiu Comarcal del Baix Ebre (ACBEB). Sortosament, a més de recollir un *dolium*, també va poder recuperar diverses restes d'un dels mosaics, que passaren a formar part de les col·leccions del Museu de Tortosa.

Mentre s'estava preparant l'exposició permanent d'aquest museu, hem pogut identificar un d'aquests fragments recollits per Abril i és el que tot seguit presentem.

Descripció

Abans de parlar en detall del fragment del mosaic, hem de donar unes breus pinzellades respecte el seu lloc de procedència: la vil·la romana de Barrugat, situada a Bítem (Tortosa, Baix Ebre). Aquest jaciment, situat prop del riu Ebre, aigües amunt de l'antiga *Dertosa*, fou localitzat, tal com acabem d'esmentar, el novembre de l'any 1910 en el transcurs de les obres de construcció del Canal de l'Esquerra de l'Ebre. Malgrat l'espectacularitat de les restes (fig. 1 i 2), aquestes foren destruïdes i només restaren uns quants murs tallats als talussos del canal.

Va caldre esperar gairebé tres quarts de segle per tornar a excavar en aquell jaciment. Aprofitant el projecte de revestiment del canal es va realitzar una campanya d'excavacions durant la primavera de l'any 1984 (GENERA, JÁRREGA 2010). Els seus resultats, malgrat el poc temps esmerçat i la limitada extensió intervinguda, van permetre documentar diverses restes de la vil·la i datar la presència humana a l'establiment rural des de principis de l'època imperial, fins almenys els segles VI o VII, encara que l'etapa de major esplendor sembla correspondre a l'època constantiniana, moment en el qual han estat datats els seus mosaics (GENERA, JÁRREGA 2005).

El fragment de mosaic que presentem (fig. 5) és de petites dimensions, ja que només mesura 43 x 36,5 cm (incloent-hi el suport i el marc). Fins fa ben poc es presentava amb un marc de fusta i a sobre d'un llit de ciment, ambdós elements realitzats en una data indeterminada, segurament per tal de donar una mínima estabilitat a la peça, que presentava les vores molt irregulars, resultat d'un procés d'extracció gens acurat.

Els elements representats al mosaic són dues sandàlies. La del peu dret, està pràcticament íntegra, mentre que la de l'esquerra presenta importants pèrdues

3. Correspon al núm. 14 de la relació d'obres fetes per Joan Abril i recollides al seu llibre dalt esmentat. El mosaic presentava una rica decoració geomètrica en el seu camp central i una orla amb dofins.

que afecten a més de la meitat de la sandàlia. La vora i les dues tires per lligar els peus estan realitzades amb tesselles negres, que destaquen sobre el fons blanc general; l'interior de les sandàlies està fet amb tesselles de color groguenc. A la part inferior i superior de les sandàlies es veuen dues línies de tesselles negres, que segurament les emmarcarien en el llindar de l'obertura de l'estança termal on originalment estaven situades. Les tesselles són de grans dimensions, fet que dóna com a resultat un treball no gaire acurat. La cronologia proposada per al mosaic del qual sembla formar part és la primera meitat del segle IV dC. (GENERA, JÁRREGA 2010).

Origen del mosaic

Joan Abril va poder recollir uns quants fragments d'un mosaic que dibuixà acuradament abans de ser destruït (figura 4). Aquest mosaic, identificat per M. Genera i R. Jàrraga amb la lletra A, era de petites dimensions, estava situat en una cambra amb hipocaust (fig. 2 i 3) i es conserva parcialment, perquè a més de haver-hi diversos trossos (molt malmesos) a les col·leccions del Museu de Tortosa, un fragment de l'orla fou localitzat en les excavacions de l'any 1984 i va ser restaurat l'any 1987 pel CCRBM (HEREDERO, TONEU I BORRELL 1988, 202-203), i formarà part de l'exposició permanent del Museu de Tortosa.

Nosaltres creiem que el fragment que presentem (fig. 5) formava part d'aquest mosaic dibuixat per Abril, pels motius següents:

- En primer lloc l'element representat: unes sandàlies, les quals s'adiuen perfectament amb la situació original del mosaic a sobre d'una superfície calefactada, ja que aquelles es representaven sovint a les entrades dels espais termals més calents per avisar als usuaris que calia portar-les per impedir les cremades als peus si es caminava descalç a sobre d'un terra calefactat des de la cambra hipocàustica inferior.
- En segon lloc, en el mateix dibuix d'Abril s'observa a l'extrem inferior dret un element allargassat (fig. 6), situat a continuació de l'orla. Creiem que aquest element, que el dibuixant no va saber identificar plenament, correspon al nostre fragment amb sandàlies, ja que aquestes es devien trobar en un dels extrems de l'estança on hi havia el mosaic, segurament davant la porta d'accés a aquest espai.
- Finalment, el fet de conservar-se al mateix Museu de Tortosa d'altres fragments d'aquest mosaic dibuixat ens pot ajudar a pensar que el fragment amb les sandàlies correspon al dibuixat per J. Abril.

Els mosaics amb sandàlies en el context de la musivària romana

Les sandàlies eren utilitzades en els banys termals, ja fos per motius higiènics, o bé per protegir els peus de les altes temperatures que podien assolir els paviments de les sales calentes que comptaven amb hipocausts.

En molts banys, tant públics com privats, s'hi troben representades en mosaic a prop de les portes, ja siguin sandàlies o només les seves soles. Són freqüents en les entrades de dependències termals per indicar l'entrada del bany (associades a inscripcions com *bene laves*, *bene lava*) i a la sortida, orientades en direcció contrària i normalment amb fórmules del tipus *salvum lotum*.

En uns banys de la ciutat tunesina de Kerkouane es troben tant a l'entrada del *frigidarium* com del *tepidarium*, la qual cosa indica que probablement a l'entrar al *frigidarium* hom ha de llevar-se les sabates normals per ficar-se les específiques de bany. A l'antiquàrium de Sabratha (Líbia) es conserven dos mosaics de sandàlies acompanyats d'inscripció. En el primer s'hi llegeix *bene laba* (que tinguis un bon bany) acompanyat d'una sandàlia i dos estrígils; i en el segon *salvom lavisse* (que expressa també l'esperança d'haver gaudit d'un bon bany) junt amb dues sandàlies i tres estrígils (fig. 7) (NIELSEN 1990).

Possiblement el mosaic més conegut sigui el de Timgad (Algèria), que serveix també de portada al clàssic llibre d'Inge Nielsen *Thermae et Balnea* (fig. 8). Es tracta d'un tapís rectangular amb dos parells de sandàlies orientades en direccions contràries que es trobava originàriament en un lloc de pas entre el *tepidarium* i el *caldarium* d'unes termes. A sobre i a sota hi ha sengles inscripcions. La superior, desitja un bon bany (*bene lava*) i la inferior, molt destruïda, expressa l'esperança de què el bany serà benèfic per aquells que l'han vingut a prendre: [*salvu(m) lavisse*]. (GERMAIN 1969, 116 i pl. LVIII; WAROT 1960).

Es constata, doncs, que com a motius decoratius secundaris en mosaics termals n'hi ha que fan referència al propi aixovar del banyista (tovalloles, estrígils, ampolles, pàteres, ungüentaris, sandàlies...). Així, a la península Itàlica s'hi troben sovint representacions d'estrígils i *ampullae* mentre a les províncies d'Àfrica són més freqüents les sandàlies (*soleae balneares*). Són aquestes últimes les més reproduïdes en general i es troben recollides en un treball de K. Dunbabin (DUNBABIN 1990).

Les sandàlies acostumen a representar-se en tapissos musius, però també se n'han trobat sobre altres suports. A Fréjus (França), una placa de marbre gravada amb dos peus calçats complia la mateixa funció (fig. 9) (BOUET 2003, 283 i lám. XVIIb).

S'observa que les representacions de sandàlies no estan necessàriament lligades a estances balneàries. Per exemple, figuren en els mosaics d'alguna basílica cristiano-bizantina, com la d'Aya Trias, al nord de Xipre, del segle VI.

Les fonts escrites proporcionen també informació. Les sandàlies específiques per als banys rebien el nom de *soleae balneares*, tal com ens mostra un passatge dels *Grammatici Latini* o un altre de les metamorfosis d'Apuleu. Un altre nom amb que són conegudes és el terme *sculponeae*, emprat en obres de Cató i Plaute. També en un papir grec d'Oxirrinc dels segles III-IV una dona li pregunta al

seu germà, que està de viatge, si pot comprar-li tres parells de sandàlies de bany (vegeu les referències concretes a NIELSEN 1990, 141-142).

D'Hispania procedeixen alguns mosaics amb representacions de sandàlies, quasi tots associats a conjunts termals.

El més interessant sense dubte és el de la vil·la romana del Camino Viejo de las Sepulturas (Balazote, Albacete) (fig. 10). D'aquest jaciment procedeixen una sèrie de mosaics ubicats originàriament en les diferents sales d'un ampli complex termal. D'un àmbit flanquejat per dues piscines prové un mosaic amb motius geomètrics emmarcat per una sanefa que combina pelves creuades decorades amb nusos de Salomó en l'interior amb sandàlies. Aquest cas és força singular, ja que no hi ha un sol parell de sandàlies a l'entrada de l'àmbit, com és habitual, sinó diverses repartides al llarg de l'orla. En el centre d'un dels costats, hi ha un parell de sandàlies orientat cap a l'interior de l'àmbit; flanquejant-lo i separats per dos motius de pelves i nusos salomònics, dos parells més orientats cap a l'exterior. En un altre dels costats, una sandàlia sola també orientada a l'exterior junt a la representació d'un recipient i finalment, en un altre costat, una altra sandàlia associada a una inscripció molt malmesa de difícil interpretació ([- - -]NI[- - -] // [- - -]qua[- - - / - - -]VI opu[s - - -] = HEP2, 1990, 9). Encara és possible que n'hi haguessin més, ja que el mosaic no es conserva complet. L'associació de les representacions del calçat amb les entrades de l'àmbit –que eren varies– és una cosa que està encara per estudiar, però que probablement explicaria el perquè de totes aquestes sandàlies en punts tant concrets (i asimètrics) de la sanefa. Es data en els segles II-III (J.M. BLÁZQUEZ *et al.* 1989, 42-44, fig. 9 i lām. 13 i 28).

Els restants exemplars mostren, com és habitual, una única parella a l'entrada de l'habitació. El més proper es trobà a la vil·la de Paret Delgada (La Selva del Camp, Tarragona) (fig. 11). Una de les estances excavades presenta en la seva entrada dues sandàlies orientades cap a l'interior (Massó 1990, 36 i Massó 2007, 103). Aquest mosaic, actualment conservat parcialment al Museu Diocesà de Tarragona, estava en una estança termal.

També a la vil·la romana del Pujolet de Santa (l'Alcora), a l'entrada d'una habitació de les termes i interrompent una orla amb motius vegetals, es troben dos parells de sandàlies orientats cap a l'interior de l'estança (fig. 12) (PASÍES 2006 i OLIVER 2007).

Un altre mosaic ha estat localitzat a la vil·la romana de El Hinojal a la Dehesa de Las Tiendas (Mèrida) (fig. 13). A l'entrada de l'habitació on es trobà el mosaic anomenat de la Nereida –presumiblement un àmbit termal– hi ha un parell de *plantæ pedis* conservat parcialment. Els mosaics d'aquesta vil·la es daten en època constantiniana (s. IV) (BLANCO 1978, 51 i fig. 4).

Per últim, es coneix la representació d'una sabata en el mosaic amb tema culinari de Marbella (Màlaga) (fig. 14). Procedeix d'una vil·la romana excavada

parcialment on es documentaren el passadís d'un peristil i tres habitacions, tot pavimentat amb mosaics. El del peristil era un llarg tapís musivari en negre sobre fons blanc amb representació d'utensilis de cuina i d'aliments vegetals, peixos, aus i un conill. En aquest context hi ha també el dibuix d'unes sabates. En aquest cas no es tracta d'uns banys i el que hi ha és un tipus de calçat de carrer, no unes *soleae balneares* com els casos anteriors. La seva datació és de segle I-II (BLÁZQUEZ 1981, 82 i lám. 62).

Ara bé, com eren en realitat aquestes sandàlies per als banys? La pròpia naturalesa orgànica dels materials amb que estaven fetes –fusta i cuir– les ha fet desaparèixer quasi totes. No obstant, alguns jaciments arqueològics presenten unes condicions específiques que han permès la conservació d'uns pocs exemplars. S'ha pogut comprovar que la sola era sempre de fusta, i per tant rígida. El cuir no s'ha conservat, però tant per les representacions iconogràfiques com pels forats a la sola es pot deduir la seva posició.

Són simples bases de fusta amb un forat al davant i dos darrera que permeten passar la corretja de cuir entre el primer i el segon dit del peu i fixar-la pel darrera el taló. En la cara inferior, per evitar el contacte directe amb el terra i per facilitar l'acte de caminar, hi ha sempre dos tacons; un sota el taló i un altre a l'alçada dels metatarsians o de les primeres falanges, que poden adoptar formes diverses.

A la fortalesa de Velsen 1 (Germània) s'han trobat cinc soles de fusta, dues completes i tres fragments (fig. 15) (BOSMAN 1999). A Saint-Michel-du-Touch, una sola de fusta amb uns forats per permetre la fixació de les cintes sostenidores de cuir ha estat localitzada i s'ha pogut datar en la segona meitat del segle I o principis del segle II dC. Altres testimonis es troben a Pompeia, Larino, Vindolanda, o Saalburg (BOUET 2003, 281-283).

Les sandàlies de Barrugat, doncs, venen a sumar-se al corpus de sandàlies musives hispàniques de forma que ja són cinc els mosaics hispànics amb representació de *soleae balneares*.

BIBLIOGRAFIA

- ABRIL, J. 1985: *Un capítol de la meua actuació a Tortosa, Tortosa*.
- BLANCO FREIJEIRO, A. 1978: *Mosaicos romanos de Mérida*, Corpus de Mosaicos de España, I, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J.M. 1981: *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*, Corpus de Mosaicos de España, III, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J.M. et al. 1989: *Mosaicos romanos de Lérida y Albacete*, Corpus de Mosaicos de España, VIII, Madrid.
- BOSMAN, A.V.A.J. 1999: "Possible baths at the fort of Velsen 1: a provisional interpretation", a J. DeLaine i D.E. Johnson: *Roman Baths and bathing*, JRA, Supplementary Series, 37, Portsmouth, p. 245-250.
- BOUET, A. 2003: *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*, Collection de l'École Française de Rome, 320, Roma.
- DUNBABIN, K.M.D. 1990: "*Ipsa deae vestigia*. Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments", *Journal of Roman Archaeology*, 3, p. 85-109.
- GENERA, M. i JÁRREGA, R. 2005: "Noves dades sobre els mosaics de la vil·la romana de Barrugat (Bítem, Baix Ebre)", *Butlletí Arqueològic*, època V, 27, Tarragona, p. 111-129.
- GENERA, M. i JÁRREGA, R. 2010: *Aproximació a l'ager dertosanus: la vil·la romana de Barrut, Bítem, Tortosa (el Baix Ebre)*, Reus.
- GERMAIN, S. 1969: *Les mosaïques de Timgad. Étude descriptive et analytique*, CNRS, Aix-en-Provence.
- HEP, *Hispania Epigraphica*.
- HEREDERO, M.A.; TONEU, M. i BORRELL, À. 1988: "Mosaic romà (fragments)", *Centre de Conservació i restauració de béns culturals mobles, memòria d'activitats 1982-1988*, Barcelona, p. 202-203.
- JÁRREGA, R. 1993: "El mosaico policromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la villa romana de Barrugat (Bítem, Tarragona)", *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, p. 275-284.
- MASSÓ, J. 1990: "Notes per a l'estudi del poblament d'època romana en el terme de la Selva del Camp", *Butlletí del Centre d'Estudis Selvatans*, Reus, p. 11-37.
- MASSÓ, J. 2007: *Les excavacions inèdites del Museu de Reus a Porpres i Parets-Delgades*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, 3.
- NIELSEN, I. 1990: *Thermae et balnea*, Aarhus.
- OLIVER FOIX, A. (dir.) 2007: *La excavación arqueológica del yacimiento romano del Pujolet de Santa (L'Alcora, Castellón)*, Ajuntament de l'Alcora.
- PASÉS, T. 2006: "Mosaicos romanos de la provincia de Castellón: estudio histórico y problemas de conservación", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXVI, València, p. 437-464.
- WAROT, S. 1960: "Timgad: Bene lava", *Lybica*, VIII, 2, p. 167-172.

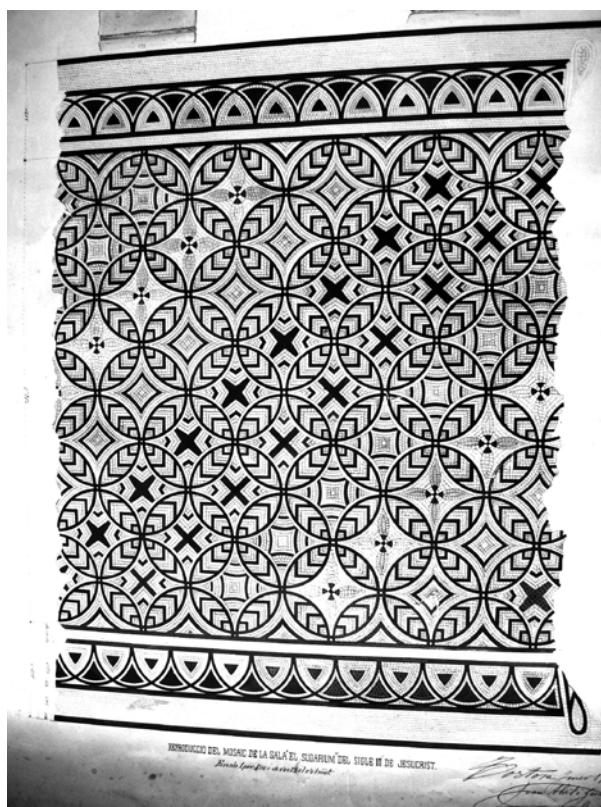
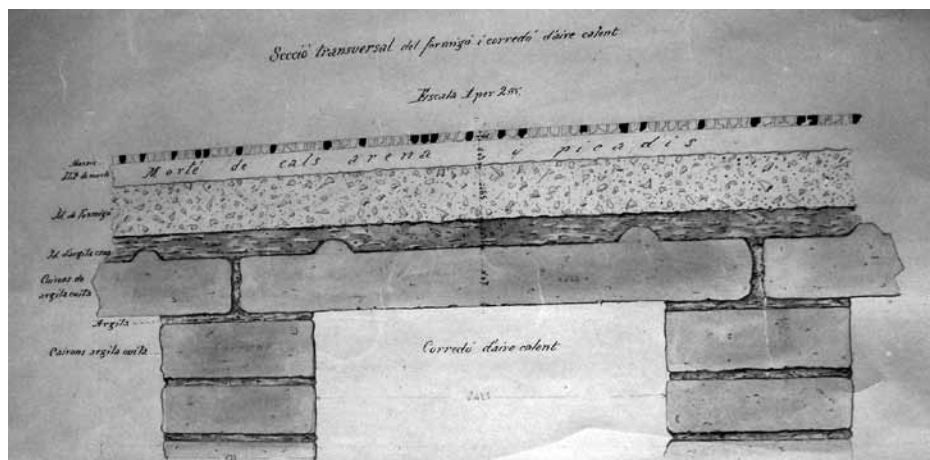

Figura 5. Fragment de mosaic de la vil·la de Barrugat amb les sandàlies (Museu de Tortosa. Foto Joan-Hilari Muñoz).

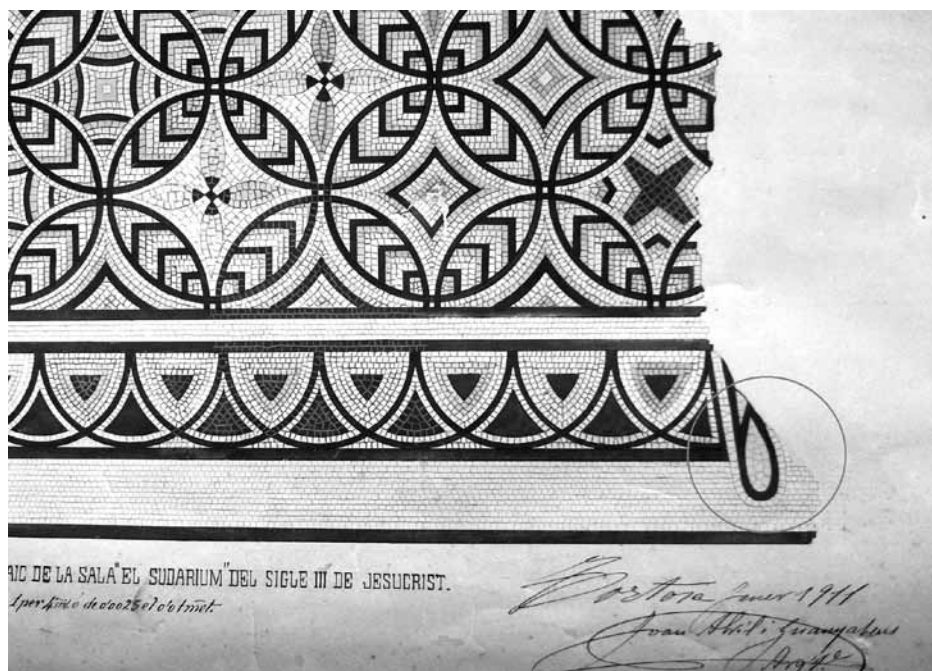

Figura 6. Dibuix del mosaic de la vil·la de Barrugat fet per Joan Abril on s'encercla la part que nosaltres creiem que representa les sandàlies (ACBEB. Foto Joan-Hilari Muñoz).

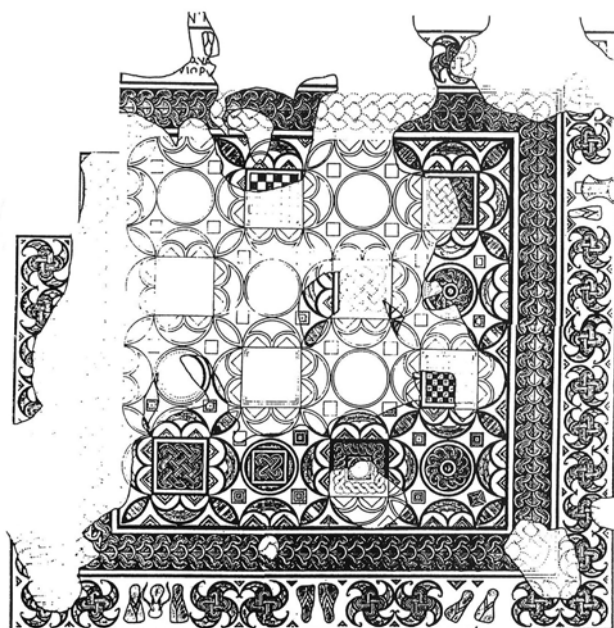
Figura 7. Mosaic amb la inscripció salvom lavis se, dues sandàlies i tres estrígils de l'antiquàrium de Sabratha (Font: Hakeem.gadi/Wikipedia Commons).

Figura 8. Mosaic de Timgad (Germain 1969).

Figura 9. Placa de marbre de Fréjus (Bouet 2003).

*Figura 10. Mosaic de la vil·la romana del Camino Viejo de las Sepulturas (Balazote, Albacete).
Plànol i detall fotogràfic (Blázquez et al. 1989).*

Figura 11. Mosaic de Paret Delgada (La Selva del Camp, Tarragona) (Massó 2007).

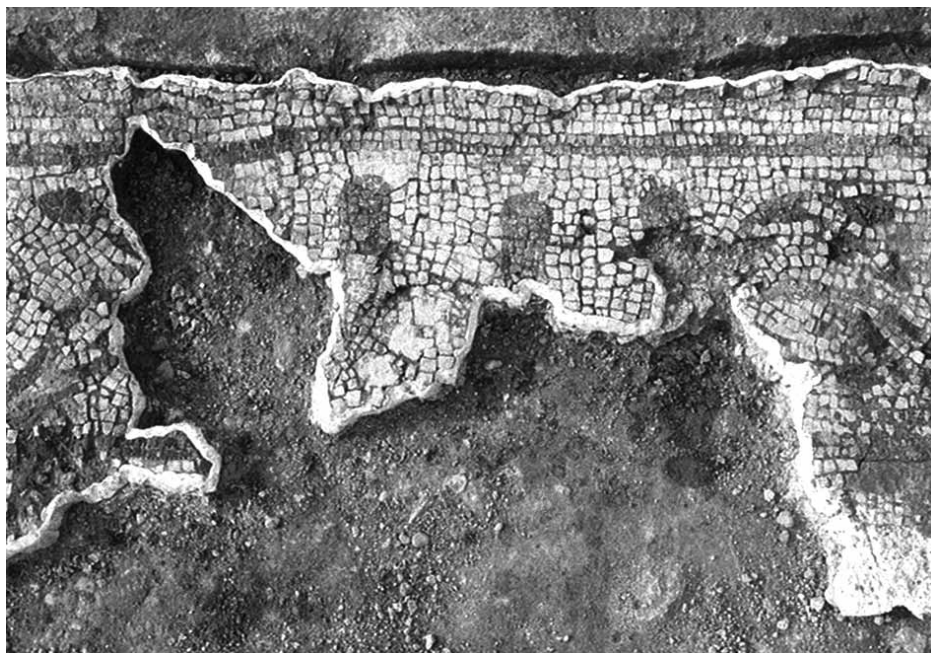

Figura 12. Mosaic de la vil·la romana del Pujollet de Santa (l'Alcora) (Pasies 2006).

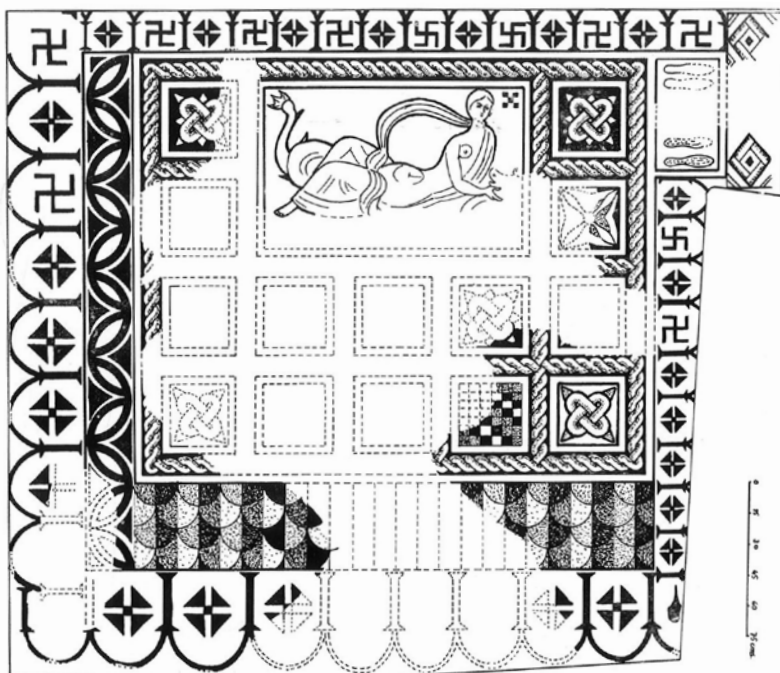

Figura 13. Mosaic de la vil·la romana El Hinojal en la Dehesa de Las Tiendas (Mèrida) (Blanco 1978).

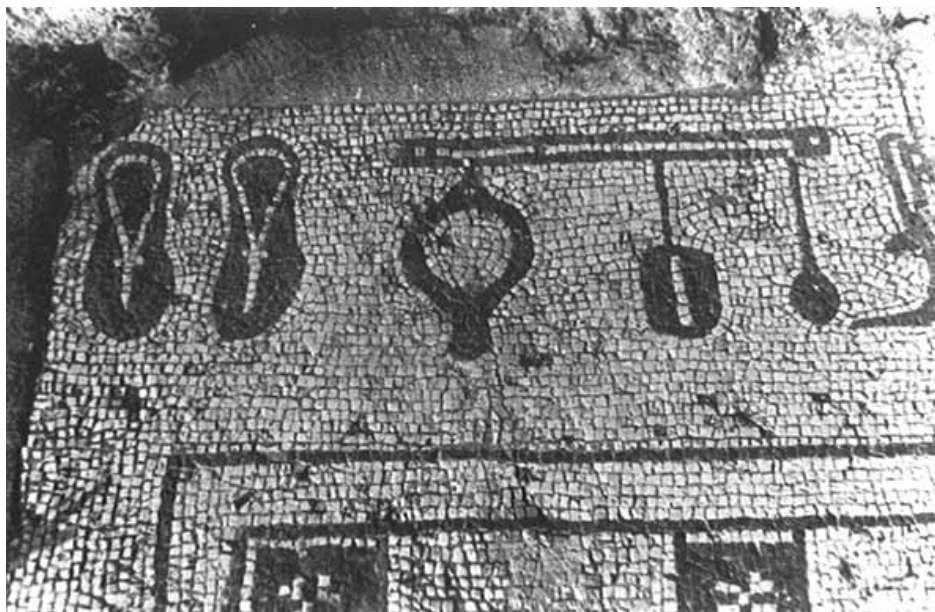

Figura 14. Detall del mosaic de tema culinari de Marbella (Màlaga) (Blázquez 1981).

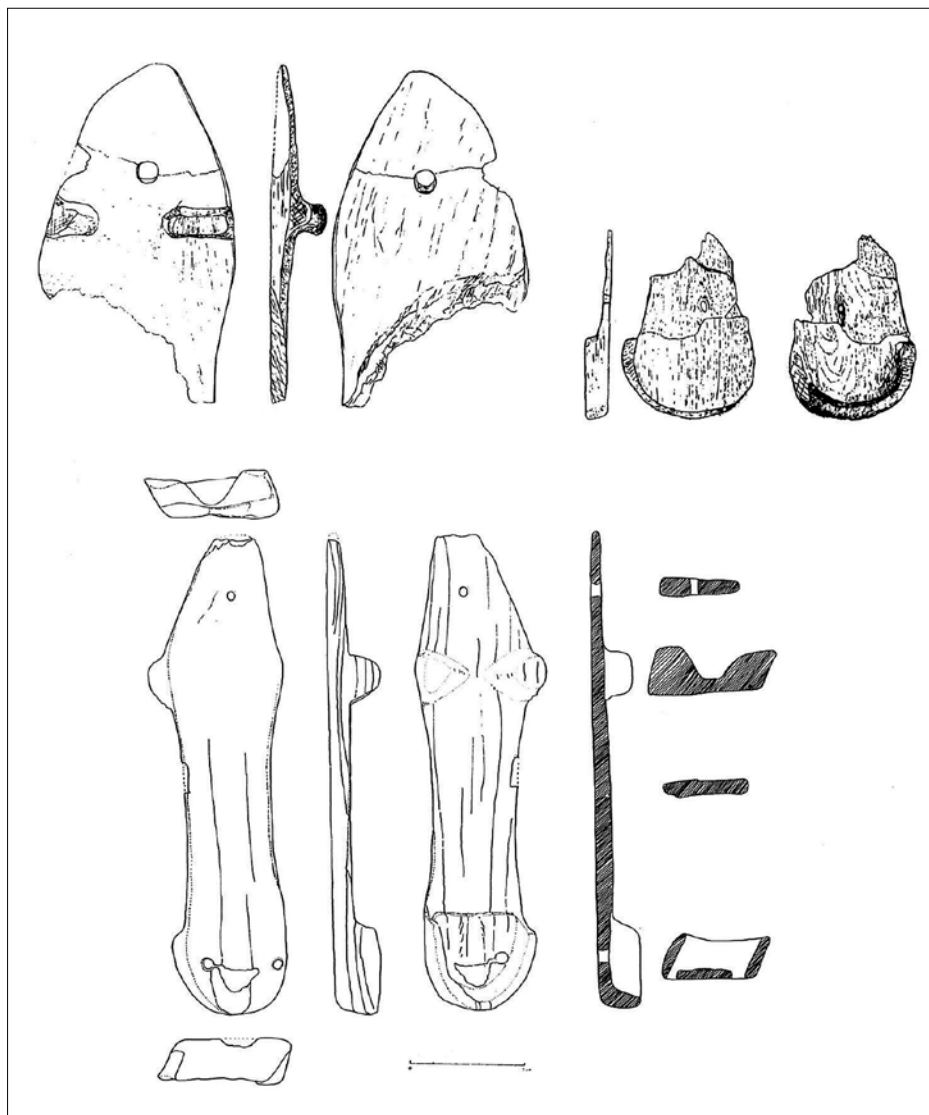

Figura 15. Soleae balneares trobades a la fortalesa de Velsen 1 (Germània) (Bosman 1999).